

ВИСВІТЛЕННЯ ПРОБЛЕМ ЗЕМСЬКОЇ ОСВІТИ В ХУДОЖНІЙ ЛІТЕРАТУРІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Статтю присвячено висвітленню проблем земської освіти в художній літературі кінця ХІХ – початку ХХ століття.

The article is devoted to the coverage of the land education problem in literature at the end of ХІХ – at the beginning of ХХ century.

Про недосконалість системи народної освіти яскраво свідчать твори видатних російських та українських письменників кінця ХІХ – початку ХХ ст. Вустами своїх героїв автори передавали всю історію епохи, думки, почуття, знедоленість життя інтелігенції, трагедію вчительської професії, важке становище земств, котрі намагалися змінити однобічне ставлення царського уряду до освіти, медицини та ін.

Яскравим прикладом вчительської тематики є оповідання А.Чехова “На подводе”, в якому автор окреслює важку долю сільської вчительки Марії Василівни, котра не взможе змінити усталені порядки в земстві, і практично змиралася із таким становищем: “...ей было досадно на земскую управу, в которой она вчера никого не застала. Какие беспорядки! Вот уже два года, как она просит, чтобы уволили сторожа, который ничего не делает, грубит ей и бьет учеников, но ее никто не слушает. Председателя трудно застать в управе...; инспектор бывает в школе раз в три года и ничего не смыслит в деле...; училищный совет собирается очень редко и неизвестно, где собирается; попечитель – малограмотный мужик, хозяин кожевенного заведения, неумен, груб и в большой дружбе со сторожем, – и бог знает, к кому обращаться с жалобами и за справками...”.

Ось таке невідрадне становище спостерігав А. Чехов у земській управі. І можна припустити, що аналогічна ситуація була притаманна більшості громад, адже земство утримувалось практично на кошти селян. А кошти були настільки мізерними, що голови вчителів, лікарів при земській громаді були зайняті не ідеєю, навчанням, а більш приземленими справами – “о куске хлеба, о дровах, плохих дорогах, болезнях” [Чехов, 125].

Прикро, але навіть думки про особисте життя приводили Марію Василівну у відчай – “в ее положении какой бы это был ужас, если бы она влюбилась!” [Чехов, 125].

Як видно, матеріальна незабезпеченість практично призводила до того, що інтелігенція потерпала у самотності, а щоб хоч як-небудь вижити йшла на будь-яку роботу: “В учительницы она пошла из нужды, не чувствуя никакого призвания; и никогда не думала о призвании, о пользе просвещения, и всегда ей казалось, что самое главное в ее деле не ученики и не просвещение, а экзамены” [Чехов, 125]. Окрім того, саме бідність була причиною затурканості, несміливості, а наявність грошей асоціювалася з нахабністю, всездозволеністю. І мова тут зовсім не про освіту, культуру, етику, а саме про гроші, котрі формували з людини або особистість, або залякане “звірятко”: “В присутствии члена управы или попечителя школы она встает, не осмеливается сесть, и когда говорит про кого-нибудь из них, то выражается почтительно “они” [Чехов, 127].

Описував А.Чехов в оповіданні і скептицизм фундаторів. Адже земські школи потребували підручників, шкільного приладдя, зрештою – дров, ремонту, нових приміщень і т.д., а благодійник жертвував “в школы одни только глобусы и искренно считает себя полезным человеком и видным деятелем по народному образованию. А кому нужны тут его глобусы!” [Чехов, 127].

Тему життя земського вчителства порушували і українські письменники С.Васильченко, П.Грабовський, Б.Грінченко,

Гіркі роздуми про невтішну долю сільської бідноти, злиденне існування демократичної інтелігенції, зокрема народних учителів, остаточно переконують

С.Васильченко в необхідності боротьби з світом зла і насильства.: “Учитель повинен бути сильний, незалежний, до цього мусить прагнути. Вирішив: так жити не можна – треба боротись. Та як? За зброю до такої боротьби я вирішив узяти слово” [Васильченко, 7].

У “Записках вчителя”, “Моєму шляху” та інших щоденникових записках С.Васильченко подав широку панораму злиденного існування вчителів на Україні, їх постійних поневірянь і страждань.

Першим твором С.Васильченка, що побачив світ на сторінках “Киевской газети” (1903), було оповідання “Не устоял”, побудоване на спостереженнях з учительського життя в Богуславі. В ньому автор торкнувся лише одного аспекту вчительської теми – згубного впливу оточуючих обставин на молодого вчителя.

У новелах “Вечеря”, “Божественна Галя”, “Тріх” та ін. – С.Васильченко ставить питання ширше і глибше – художньо узагальнюючи життєві факти, він з більшою переконливістю починає не тільки показувати поневіряння сільських учителів, а й виступає проти існуючої несправедливості. Цим український письменник наближався до А.Чехова з його тонким умінням спрямовувати свій критицизм проти політики самодержавства в системі освіти, проти ганебної залежності учителів від самовпевнених і жорстоких представників місцевих властей.

Крайнє убозтво сільських учителів змалював С.Васильченко у новелі “Вечеря” – двоє молодих скромних трудівників “на ниві народної освіти” Недбай і Нечай потрапляють у справді трагікомічну ситуацію: на свят-вечір не мають навіть крихти хліба; самотні й голодні, вони змушені збирати попід партами сухарі – учнівські недоїдки”. Новела написана у формі гуморески, але сміх набуває тут соціального забарвлення – він виразно спрямований проти тогочасної буржуазної дійсності, що несла народним учителям матеріальні нестатки й злигодні.

Така ж “обшарпана учительська доля” описана і у творі “З самого початку”. Сільський молодий вчитель Яків Малинка активно взявся до роботи на новому місці у Вишнівській школі, котра була найкращою на цілий район, бо попечителькою в ній була багата й щедра пані Олександра Андріївна: – “в класі вечорами загули співи, загомоніли святами під школою чоловіки, по хатах пішли ходити новенькі книжечки” [Васильченко, 117].

Однак, не судилося хлопцю попрацювати, бо все вирішував не розум, не прагнення до праці, а гроші. Не сподобався попечительці молодий вчитель: “По крайній небрежності в его костюме, по манерам держать себя, я не могла предположить в особе этого молодого человека нашего нового учителя” [Васильченко, 121].

Саме зовнішній вигляд молодого інтелігента, одягнутого в позичений в колеги, церковного вчителя “старенький сюртук, з празниковим виглядом” відіграв визначальну роль у його долі – попечителька попросила інспектора перевести його як можна далі з вишнівської школи. І звичайно її прохання було виконано, навіть не обговорювалося, адже “попечителька дає гроші на школу, має велику руку в земстві, – і я не можу не вволити її прохання” [Васильченко, 121].

Таким чином, щоб працювати в земській школі, котрою опікувалися багаті пани і саме від яких і залежала шкільна життєдіяльність, треба було не розумного, а “тертого хлопця, чистяка, щоб умів ладити з панами” [Васильченко, 121]. Це оповідання ще раз підтверджує соціальну несправедливість в існуючій тоді системі освіти, де за волею мецената підбиралися кадри на роботу, відкривалися чи закривалися школи, вирішувалися людські долі....

У новелі “Вова” автор порушував актуальне на ті часи питання: справжній народний учитель повинен відстоювати свою людську гідність, виступати на захист гноблених і скривджених.

У новелі описано життя сільського вчителя Антіна Вови. Злиденне становище вчителів призводило до того, що вони і не прагнули близького спілкування з поміщиками: “Півроку, як учительює вже Вова, а й досі ще не познайомився з місцевою інтелігенцією, якої поблизу було немало” [Васильченко, 59]. Цьому сприяло і виховання та середовище, в якому зростав Вова: “Виріс я в глухому селі, виховували мене в семінарії, в самому найтемнішому,

куточку рідного краю; семінарські вчителі нас близько не пускали до себе, поводитися як начальство, інших освічених людей бачити нігде було” [Васильченко, 60].

Однак і це, мабуть, була не основна причина відчуження. Просто, молодому вчителю не лежало серце до того життя, яке провадилося ними – “...горілка, карти, п’яне важке життя, брудні розмови, непристойні анекдоти, нападки на мужика-гадюку...Що я маю спільного з ними – я, молодий, жадаючий просвіти, всього прекрасного і чесного в житті?” [Васильченко, 59].

Водночас, і сільське панство не поспішало залучати до свого кола сільського вчителя: “Усі пани після читанки поїхали до директора заводу, а народного вчителя не запросили” [Васильченко, 66]. Як наслідок – вчитель разом з селянами запиває своє горе горілкою в шинку і саме в їхній компанії почувається рідним, потрібним, корисним, забуваючи, що він “народний вчитель”, який мав би бути прикладом для народу.

Про відсутність належної педагогічної підготовки згадує С.Васильченко у творах “Божественна Галя”: “П’ятнадцятої весни Галя скінчила свою науку в діючій дівочій школі при одному монастирі й на осінь того року пішла вже за вчительку в школі грамоти в маленькому селі Коритинці” [Васильченко, 67] та “З самого початку”: “Прислали його прямо з шкільної парти (нового вчителя Яків Малинка)” [Васильченко, 117].

Окрім натхнення і великого бажання працювати, зазначалося в новелі “Фіалки”, більшість майбутніх учителів нічого не мали – ні хорошого шкільного приміщення, ні матеріально-технічного оснащення, ні літератури: “Працювати для народу в мене, кажу, було велике бажання, та що саме робити і як, правду кажучи, – того я не уявляв собі. Розпитати – нікого, книжок таких добути – ніде” [Васильченко, 309]. Прикро, але і умови проживання сільських учителів також були жалюгідними. Ось як описував С.Васильченко побутові умови у новелі “Не устоял”: “В квартире сельского учителя, в углу на дряхлом столике горела маленькая лампа, едва освещающая голые стены, дощатую кровать и ветхие стулья” [Васильченко, 557].

Проте, в творах С.Васильченка немає й натяку на песимістичні настрої, на ідеалізацію інтелігентних невдач. Напроти – невдоволення своїм становищем знаходить розв’язку у гнівному протесті героїв письменника проти існуючої соціальної системи. Прикладом став сюжет із новели “Божественна Галя”, котра, служивши в церковній школі, не злякалась “кари” отця Луки навчала і виховувала дітей не в аскетичному дусі і навіть поставила з школярами “кумедію”, яку вона бачила в городі й яка зветься “Сатана в бочці” [Васильченко, 68].

Викривальними тенденціями пройняті і ті твори С.Васильченка, де він показував нікчемних, обмежених учителів, які не мали ані покликання до педагогічної роботи, ані бажання навчати дітей. Таким, наприклад, зображений учитель Герасим (“Записки вчителя”), що у попа руку цілує і на попівській кухні “великою дерев’яною ложкою мотає з миски чи борщ, чи кашу”. Про таких “світильників цивілізації” С.Васильченко писав: “Від цих мізерних наймитів, рабів бюрократичного строю” користі для народу стільки, “скільки приніс би на їх місці усякий грамотний унтер, коли ще не більше” [Васильченко, 10].

Бачив С.Васильченко в дореволюційній Росії й інший тип вчителя – чесного й розумного, непокірного й протестуючого, який прагнув усі свої знання й енергію віддати школі, вихованню молоді у складних умовах самодержавного режиму. Показовим у цьому плані є новела “Над Россію”, котра мотивами перегукується з новелою А.Чехова “Учитель”. У творах показано образ вчителя в особах Сисоєва і Райка, котрі все своє життя присвятили учительській праці, обидва зазнали чимало незаслужених образ і зневаги з боку начальства. Чеховський Сисоєв впродовж чотирнадцяти років працює в школі, яка завдяки його зусиллям вийшла на перше місце в губернії. Навіть тоді, коли “за визначенням” лікаря, Сисоєву залишилося жити не більше тижня, він не кидає улюбленої справи. Однак, як з’ясувалося, старий і хворий вчитель більше нікому не потрібен: його з “почестями” звільняють з посади, по суті, викидають на вулицю.

Нещаслива доля спіткала і старого Райка, образ якого виписаний С.Васильченком. Близько сорока років вчитель віддав народній школі, “оддав їй здоровля, молодість”, боровся з місцевими глитаями, захищаючи інтереси кривджених ними селян. І як дяка – постійні злидні, напівголодне існування, переслідування й доноси. На противагу Райка, сільського інтелігента-правдолюбця, людини цілісної натури, яка, незважаючи на трагізм життєвих обставин, зуміла зберегти високі моральні принципи народного вчителя-трудівника й нескореного поборника самодержавного ладу С.Васильченко зображує у новелі учителя Воблого, хитрого й практичного, підлабузника й кар’єриста, який завдяки корисливому життю зумів “збити собі копійчину” [Васильченко, 116]. Ось такі реалії життя, та незважаючи на важке життя, у старого Райка залишилися хороші спогади про дітей, їх здобутки та жага “світ завоювати”. Тому він потайки молиться за всіх своїх учнів: “Пошли їм, доле, чого вони благають у тебе, пошли їм радощів у житті, світлу молодість красну, старість спокійну!” [Васильченко, 117].

Отже, твори С.Васильченка з учительського циклу спрямовані проти соціальної несправедливості, проти реакційної політики самодержавства в системі освіти. Описуючи життєві реалії земського вчителства в особі своїх героїв, С.Васильченко змалював типове становище всього народного вчителства, котре потерпало в злиднях, але з піднятою головою несло зерно знання в народ.

Окреслена проблематика була близькою і Б.Грінченку, котрий з 1894 по 1899 рр. працював у губернській земській управі, де обіймав посаду спершу завідувача оціночним відділом, потім – завідувача відділом народної освіти й нарешті секретаря правління.

У коротких, яскравих оповіданнях письменник змальовує долю вчителя через його вистраждані будні, які проходять у праці “за шматок хліба”, через голод і безправ’я.

Так, у творі “Екзамен” письменник змалював зневажливе ставлення членів шкільної ради до вчителів-практиків. Екзаменуючи школярів, що здавали іспит на “свідоцтво”, котрі з переляку забули як їх звати, інспектор дозволив собі принизити вчителя перед дітьми: “Шо ето?...Арифметики не знають, щитать не умеють! Ви учитель, ви нічого не делали! Я в училищний совет на вас подам рапорт!” [Історія укр. школи. Хрестоматія, с. 304]. Робити такі гучні заяви інспектор не мав права, адже і сам взірцевими знаннями не відзначався: “...непевні голосні й приголосні, проклята літера “ъ” та й усякі інші хитрощі російського правопису ніколи не давалися до зрозуміння панові членові, то він, звичайно, на екзаменах з російської мови лютіше мовчав. На екзаменах же з закону божого та з розрахунків почувався він вільніше... Арифметику у межах цілої лічби він добре вивчив ще як був писарем...” [Історія укр. школи. Хрестоматія, с. 302]. Однак, незважаючи на низький рівень освіченості, він “силуючись удавати з себе пана... без жалю нівечив і українську, і російську мову, нехтуючи першу і не знаючи другої” [Історія укр. школи. Хрестоматія, с. 302], а також, користаючись привілейованим становищем, дозволяв собі принижувати підлеглих.

Отже, аналіз художньої літератури українських письменників засвідчує, що тематика земської школи, і, зокрема, земського вчителя була актуальною. Основна увага письменників була звернена на матеріальні та духовні проблеми тогочасного вчителства, їх самопожертву заради народної ідеї, самоусвідомлення безвихідної ситуації і водночас, – великого оптимізму змінити ставлення до себе, бідних дітей та освіти. Проникнення у внутрішній світ людини дозволяє авторам зосередитися на причинах і наслідках внутрішньої розбалансованості, психічного неспокою, неврозів, відчаю й обурення, внутрішньої дисгармонії індивідуума, проблемах моралі, культури й безкультур’я, емансипації жінки, виховання дітей, взаємин між бідною мудрістю і багатим хамством.